

Farabi'nin Felsefesinden İktisat Felsefesine: İdeal İktisat

From al-Farabi's Philosophy to Philosophy of Economics: The Ideal Economy

ABDULLAH ÖZTEL

İstanbul University

Received: 12.03.2020 | Accepted: 20.06.2020

Abstract: This study aims to determine elements of the philosophical framework that are necessary for an ideal economic system according to the philosophy of Al-Farabi, as well as to evaluate and discuss possible benefits from Al-Farabi's philosophical approach according to today's economic conditions by defining such elements in general terms. To correctly interpret and assimilate Al-Farabi's philosophical thinking, this study examines contemporaneous effects on the philosopher, subsequently assessing possible reflections of these effects within Al-Farabi's philosophical world. Accordingly, those issues that are directly or indirectly related to the economic philosophy propounded by Al-Farabi's works were sorted out, classified, evaluated cumulatively, and are presented to readers under appropriate headings. By considering the philosophy of Al-Farabi, the necessary elements for an ideal economic system in today's world can be conceptualized as "monotheism, "collective consciousness", "ideal person", and "ideal society". The possible meanings of these concepts within economic philosophy are evaluated by presenting their respective definitions and scopes. Accordingly, studies in the field of economics should be carried out using multidisciplinary approaches and by utilizing important findings of the thinker, especially regarding human beings. The issues emphasized by the philosopher, who envisioned "the ideal state", do not differ from those philosophical elements that are necessary for an ideal society or ideal economic system.

Keywords: Al-Farabi, economics, philosophy, ideal economy, ideal person, ideal society.

Giriş

Bu çalışmada, Fârâbî'nin felsefi düşüncesinden hareketle, iktisat felsefesi bağlamında, günümüze dair neler elde edilebileceği irdelenmektedir. Bilindiği üzere en meşhur eserlerinden *el-Medînetü-l-Fâzıla*'da (İdeal Devlet) ideal toplumun özelliklerini tanımlamakta olan Fârâbî'nin bu tasavvuru, esasında sosyal bilimlerdeki çalışmaların insana ve topluma kazandırmak istediği en temel hedeflerdendir. Tarihten sosyolojiye, sosyolojiden siyasete, siyasetten iktisada değin tüm disiplinlerin ortak gayesi insanı ve toplumu daha iyiye ve daha ileriye taşımaktır. Genel olarak iktisat ilminin mikro ve makro düzeyde kaynakların; dağılımını, üretimini, tüketimini ve paylaşımını konu edindiği ifade edilebilir. İdeal bir topluma ulaşabilmek için de kaynakların, insanlar tarafından ideal bir şekilde kullanılması ve paylaşılması gerekmektedir. O halde ideal bir toplumu tasavvur etmek için, doğrudan veya dolaylı olarak da olsa iktisat ilmine değinilmesi gerekmektedir. Filozofun fikirlerinden; sosyoloji, siyaset, psikoloji gibi alanlarda günümüze dair değerlendirme ve çıkarımda bulunan çalışmalar vasıtasıyla faydalanılmaktadır. Bu doğrultuda eserlerinde bütüncül bir yöntem takip ederek, ilimlerin atası olarak nitelendirilen "felsefe" alanında söz söyleyen ve ilimlerin tasnifi, ideal toplum, ideal insan, ideal yönetici, ideal devlet gibi temel konuları ele alan Fârâbî'nin fikirlerinden, sosyal bilimler çatısı altında yer alan iktisat alanında da faydalanılabileceği düşünülmüştür. Bu doğrultuda gerçekleştirilen çalışmada, çok temel düzeyde de olsa, iktisat felsefesi bağlamında değerlendirilebilecek önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

İktisat ilminin kökenlerinin insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen, bir disiplin haline gelmesinden günümüze kadar geçen süreç, önceki dönemlerle karşılaştırıldığında pek çok önemli değişim, gelişim ve dönüşüme tanıklık etmiştir. Esasında bu değişim, dönüşüm ve gelişimin belirlenmesinde pek çok faktör bulunmakta ve bu faktörler birbirleriyle karşılıklı olarak etkileşime sebebiyet vermektedir. Sanayi devrimiyle birlikte yukarıda bahsedilen bu aşamaların gerçekleştiği süreçte Batı dünyanın merkezi konumundadır. O zaman bu dönem içerisinde ve bu dönemi takiben dünyadaki gelişimin Batı'nın dünyayı algılayış tarzıyla etkileşimde olması pek tabii ve vakidir. Sonuç olarak denilebilir ki; iktisat disiplini de bu koşullar altında Batı merkezli bir anlayışla gelişmiştir. İktisat ilminin

kurucu ismi olarak zikredilen Adam Smith aslında ahlak felsefecisidir. Smith'in felsefe alanında önemli isimlerden birisi olan David Hume'dan etkilendiği bilinmektedir. Her iki isimde birer ahlak felsefecisi olarak kendi dönemlerinin insanını, toplumunu gözlemlemiş ve yine gözlemledikleri toplumdaki bireylerden etkilenmişlerdir.

Bireyler; kendi inançları, kültürleri, algıları ve yaşadıkları coğrafyaya değin pek çok faktörden etkilenerek ekonomik hayatlarını yönlendirmektedirler. Söz konusu faktörler, tıpkı bireylerin ekonomik hayatına etkide bulunması gibi, aynı zamanda o toplumun bir ferdi olan uzmanların ekonomiyi tahlil etmesi üzerinde de etkiye sahip olacaktır. İktisat alanındaki çalışmaların en önemli sorunlarından birisi iktisadi; insan, coğrafya, tarih, kültür ve siyaset gibi pek çok alandan bağımsız, her yerde ve zamanda geçerli somut bir alan olarak ele almaktan kaynaklanmaktadır. Fârâbî felsefesinin barındırdığı bütüncül perspektif iktisattaki birtakım metodolojik problemlere karşı ufuk açıcıdır. Düşününürün bilhassa insanı ve toplumu algılamaya yönelik derin birikiminden iktisat felsefesi açısından yararlanmak esasında bahsi geçen kapsamlı soruna karşın bir çözüm yolu arayışı olarak değerlendirilebilir.

9. ve 10. yy. da İslam coğrafyasında yaşamış filozof, din ve felsefeyi aynı hakikatin farklı ifade ediliş biçimi olarak görüp İslam inancının temel akidelerini kısa ve öz bir şekilde felsefi terminolojiyle izah etmektedir. Yüzyıllar boyunca bu coğrafyada yaşayan insanların anlayışlarını, kültürlerini, felsefelerini temsil etmekte olan Fârâbî'yi iktisat felsefesi bağlamında analiz etmek multidisipliner düşünebilmeye katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda çalışmada kültür, coğrafya, din vb. faktörler göz önüne alınarak iktisadi düzen anlaşılmasına; böylelikle de iktisat alanında çokça ihmal edilen toplumsal hayata bütüncül bakışa sahip bir yöntem uygulanmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle de çalışma iktisatçılara daha kümülatif bir bakış açısı kazandırmanın yanı sıra disiplinler arası ilişkilerin gözlemlenmesine ve hadiselerin hem genel hem de iktisadi yönüyle kavranmasına katkı sağlamış olacaktır.

Amaç ve Yöntem

Çalışmanın amacı "İdeal devlet tasavvurundan hareketle ideal bir iktisadi düzen için gerekli felsefi kavramlar neler olabilir?" ve "Fârâbî'nin felsefi birikiminden iktisat felsefesi bağlamında ne elde edilebilir?" sorula-

rına cevap aramaktır. Bu sorulara cevap aranarak aynı zamanda Müslüman toplumların kendi kültür ve değer yargılarına uygun bir iktisadi düşünce biçimini açığa çıkarmak amaçlanmıştır. Araştırmanın kapsamı ideal iktisat tasavvuru için gerekli felsefi unsurlar olarak tespit edilen “tevdih akidesi ve kolektif bilinç, ideal insan, ideal toplum” kavramlarının tanım ve çerçevesini filozofun ifadelerinden yararlanarak belirlemek ve bu kavramlardan iktisat felsefesinde günümüze yönelik ne gibi fayda sağlayabileceğini tartışmakla sınırlıdır. Bu çalışmadan önce Fârâbî’yi iktisat felsefesi bağlamında kritik eden bir çalışma olmamakla birlikte uzmanların farklı çalışmalarda kısmi değerlendirmeleri bulunmaktadır. Yeterli veri olmayışından ve makalenin akışını bozmamak adına ayrıca “literatür değerlendirmesi” bölümü oluşturulmaması uygun görülmüş, ilgili değerlendirmeler araştırma çerçevesinde öne sürülen başlıkların altında aktarılmıştır.

Yaşadığı dönem ve şartları dikkate almaksızın Fârâbî’nin görüşlerinin modern çağın problemlerine çare olmasını beklemek doğru olmaz. Bu sebepten ötürü araştırma kapsamında filozofun düşünüş biçimi günümüze taşıyıp konuya dair çıkarımlarda bulunulacaktır. Ulaşılan sonuçlar düşünür üzerine çalışma yapan önemli isimlerin değerlendirmeleriyle mukayese edilerek ortaya konulmuştur. Çalışmada yararlanılan ikincil kaynaklardan mümkün olduğu ölçüde konu bağlamında uzlaşa sağlanan hususlar aktarılmıştır. Çalışmada öncelikle kısaca Fârâbî’nin hayatı, üslubu, felsefesi hakkında birtakım bilgiler verilecektir.

1. Yaşadığı Dönem ve Fârâbî’nin Hayatına Dair Bazı Tespitler

Doğduğu bölgeye İslam dini yaklaşık M. 840 yıllarında girmiş olup bu dönem Fârâbî’nin bir veya birkaç kuşak öncesine tekabül ettiğine göre düşünürün çocukluk döneminde hem İslam öncesi kültürle hem de İslam kültürüyle iç içe yetiştiği sonucuna ulaşılabilir (Olguner, 2013). Buna ek olarak gerek gerçekleştirdiği ilim yolculukları vesilesiyle gerekse bulunduğu şehirlerde gerçekleştirilen ticaret aracılığıyla Fârâbî; Fars, Hint, Arap kültürleriyle de etkileşim içerisinde olmuştur. Doğal olarak bu kültürlerin düşünür üzerinde bazı etkileri olduğu düşünülebilir. Fârâbî’nin yaşadığı dönem Abbasi devletinin çöküş sürecine tekabül emekte ve bu dönemde, İslam dünyasında birçok istikrasızlığa neden olan “Şii-Sünni mücadelesi, Haçlı seferleri, Eş'arilik dalgası, Moğol akınları” gibi problemler bulun-

maktadır (Bayraklı, 1983; Ülken, 1950, s. 11). Abbasi devletinin parçalanmasıyla beraber türeyen ve çoğunlukla Türk ve İranlılardan oluşan sülaleler, devlete nüfuz ederek halifeyi adeta bir kukla haline dönüştürmekteydiler (Şirvani, 1950). Bu süreç zarfında düşünür, siyasi olayları gözlemlemiş, problemlerin kaynağını irdelemiş, söz konusu hadiseye çözüm aramak mahiyetinde, ideal devlet yöneticisinin özelliklerini tanımlamıştır (Şirvani, 1950). Böylelikle ideal olanla mevcut olan arasındaki farkı gözler önüne sermiştir (Bayraklı, 1983). Yaşadığı süreçte büyük devletlerin çöküşünü, devlete nüfuz eden güçlü sülaleleri, yeni yeni kurulan küçük beylikleri gözlemlemiş olması sayesinde Fârâbî, siyasi hayata dair çok önemli vakıalara tanıklık etme imkanına sahip olmuş; bu durum onun siyaset felsefesine etkide bulunmuş ve “Medine, Millet ve Dünya Devleti” kavramlarını geliştirmesine vesile olmuştur (Bayraklı, 1983, s. 12; Çilingir, 2009). Nitekim Bayraklı’ya (1983) göre bu hadiselerle çözüm arayışının bir sonucu olarak Fârâbî, “Medine [Şehir] kavramını, devlet felsefesinin temel kavramı haline” getirmiş, “bağımsızlıklarını ilan eden Medinelerin birer devlet olabileceği fikrini savunmuştur” (s. 163).

Fârâbî’ye (2018a) göre; kâmil bir filozofun algısı, hafızası, zekâsı, hitabeti güçlü olmalı; adaleti ve doğruluğu severek yalandan nefret etmeli; yeme, içme gibi hazların peşinden koşmamalı; altın-gümüş gibi dünyalık şeylere itibar etmemeli; ilmi, bilgi edinmeyi sevmeli ve bu doğrultuda her türlü zorluğa göğüs germelidir. Hayatı hakkındaki bilgilerden elde edilecek pek çok husus, filozofun idealize ettiği dünyayı kendi yaşantısında gerçekleştirdiğini göstermektedir. Nitekim M. Kaya’ya (1995) göre, kâmil filozofun özelliklerini sıralarken, Fârâbî aynı zamanda kendisini anlatmaktadır. Düşünür tıpkı tasavvur ettiği gibi, hayatını mal-mülk edinme hürsünden uzakta, ihtiyacı kadarıyla yetinerek geçirmiştir (İzmirli, 1934). Karşılaştığı her türlü zorluğa göğüs gererek ilim öğrenmeye hayatını adanmış; her neyi öğrenmişse eksiksiz tam olarak öğrenmiş; uğraştığı ilimde o alanın uzmanı kadar liyakat göstermiş; hatta birçok alanda hocalarını dahi geçmiştir (Danışman, 1956; İzmirli, 1934). Ayrıca hayatın gerçekleriyle bağını koparmamak ve nefsinin ıslah etmek için işçilik yapmış, kibir ve kibirlilerden uzak bir şekilde yaşamıştır (Danışman, 1956). Fârâbî’nin pek çok ilim insanı için rol model olacak bu yönü, muhakkak onun felsefi dünyasının gelişimine fayda sağlamıştır. Takdir edileceği üzere, “zekâsı

kuvvetli, özü pak, ruhu yüksek” olan Fârâbî, “ilmiyle, ameliyle, fikir ve iradesiyle tam bir” filozoftur (İzmirli, 1934, s. 4).

Mütevazi bir şekilde hayatını ikame eden filozof, geçinebilmek için bir işle meşgul olmaya ihtiyaç duymamış, ulaştığı mertebede kendisine çevresinde fikir arkadaşlığı edecek kimse bulamadığından, benliğine ruhunun derinliklerinde teselli aramış ve ömrü boyunca ilimle meşgul olmuştur (Cevizci, 2001; Danışman, 1956). İlimle meşgul olmanın yanında, doğayla iç içe bir yaşam sürdürmüştür (İzmirli, 1934). Esas ilgi alanı olan felsefe ve mantık ilimleri dışında, müzik ve tıp ilmine de ilgisi olan Fârâbî, bilhassa müzik alanında kendini bir hayli geliştirmiştir (Aydın, 2018).

2. Fârâbî'nin Felsefesine Dair

İslamiyet'in yayılmasıyla beraber, Müslümanların çoğunluğu yürekten gelen saf iman ile inanç esaslarını yalnızca naslara dayandırmaktaydılar (Yörük, 1950). Saf imanlarına sığınarak, Allah'ın varlığı ve birliği, vahiy, nübüvvet, kâinatın yaratılışı gibi metafizik konuları Kur'an ve hadislere dayandırıp, algılayabildikleriyle yetinerek, kapsamlı bir muhakeme etmesizin benimsemekteydiler (Yörük, 1950). Kaderiye mezhebinin ortaya çıkmasıyla başlayan felsefi konulara ilgi, zamanla giderek artmaktaydı; zira hem mezhebi tartışmalar hem de Hristiyan ve Yahudilerle gerçekleştirilen müzakereler, Müslümanları benimsedikleri akidelerin derinine inmeye zorlamaktaydı (Yörük, 1950). Müslümanlar gerek kendi içerisinde gerek Ehl-i Kitapla gerçekleştirdikleri tartışmalarda, fikirlerini sağlam bir şekilde ortaya koyabilmek ve karşıt deliller sunabilmek amacıyla mantık ve felsefe alanındaki eserleri tercüme etmeye ihtiyaç duydular (el-Behiy, 1992). Emevilerle başlayıp, Abbâsiler döneminde devam eden, “başlangıçta Süryanice ve Farsça'dan gerçekleştirilen, pek çok ilme dair tercümelere, zamanla Yunanca, İbranice ve Hintçe eserlerin tercümeleri de dahil oldu” (Günaltay, 2001, s. 65-66). Çeviriler dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, birçok eser Arapça'ya çevrilmiş ve böylelikle İslam dünyası, çok geniş ilmi bilgi birikime sahip olmuştur (İzmirli, 1995).

Felsefi konulara ilgi, Yunan filozoflarının eserlerinin tercümesiyle katbekat artmıştır (Yörük, 1950). Ancak mütercimlerin teknik bilgilerinin yeterli olmayışı, felsefi bir bilim dilinin henüz oluşmamış olması ve ilk dönemlerde Yunan felsefesinin tam olarak kavranamamasından ötürü,

tercümeler tatmin edici nitelikte olmamıştır (el-Behiy, 1992; Günaltay, 2001; İzmirli, 1995). Yunan felsefesinin iyice anlaşılıp, harikulade çevrilerin yapılması, Fârâbî tarafından gerçekleştirilmiştir (Günaltay, 2001; İzmirli, 1995). Özü itibarıyla aynı hakikatin farklı ifade tarzı olarak din ve felsefe arasında bir uzlaşma sağlayan filozof, Müslümanların içinde bulunduğu müşkül duruma çare olmuştur (Medkûr, 2017). Düşünür, hakikati algı-lamanın doğru bir yolu olarak gördüğü felsefeyi sisteminin merkezine alarak dini ve dine ait kavramları bu doğrultuda inşa etmektedir.¹

Fârâbî'nin kurduğu felsefi sistem Platon ve Aristo gibi Yunan filozof-larının izlerini taşımaktaysa da özgün bir niteliğe sahiptir (Aydın, 2018). Antik Yunan felsefesindeki düşünceleri dirilterek bütüncül, ahenkli, sistematik ve tutarlı bir şekilde ortaya koymaktadır (Medkûr, 2017; Reisman, 2018). Felsefi sistemini, İslam'ın en temel akidesi olan "tevhid" anlayışı üzerine oturtmuştur. Fârâbî'ye (2018a) göre bütün varlıklar Allah'ın birliğinden feyz alarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayışı doğrultusunda ele aldığı konuları, gözlemediği şeyleri "Allah'ın vasıf ve tezahürlerinden addetmiş", Allah'ı daha iyi anlamak ve kavrayabilmek için kainattaki varlıkları parça parça tahlil etme yoluna gitmiştir (Danışman, 1956, s. 5). Böylelikle kâinatı anlamakla tanrıyı anlamak arasında bütünden parçaya ve parçadan bütüne karşılıklı ilişki kurmuştur.² Esasen Fârâbî'ye (2017c) göre felsefe öğrenmenin yegâne amacı Hak Teâlâ'yı tanımak ve güç yetirilebil-diği ölçüde O'na benzemeye çalışmaktır.

Fusûsü'l-hikem adlı eserindeki ifadelerinden anlaşılacağı üzere tamamen determinist bir düşünce yapısına sahip olan Fârâbî, "zorunlu akıl yürütmeyi, diyalektik veya dikotomik akıl yürütmeye, yani mantığı ke-lamcıların cedeline tercih eder" (Ülken, 1993, s. 71; Ülken & Burslan, 1974,

¹ Fârâbî'nin din ve felsefeyi ele alışıyla ilgili olarak sık kullanılan; "dini felsefeye uyarlamış-tır" veya "dini felsefeleştirir" vb. ifade kalıpları arka planda düşünürün dini hakikatleri dogmatik olarak kabul ettiği veya bu zamana kadar dinin, içerisinde felsefe barındırmadığı gibi bir anlama yol açabilmektedir. Oysaki Fârâbî'ye göre din, felsefenin içerisinde yer almaktadır (Fârâbî, 2002, s. 261). Düşünür bu düşüncesi paralelinde peygamberleri de birer filozof olarak görmektedir. Dolayısıyla, Muhammed peygamberin ifade ettiği hakikati, farklı bir felsefi terminolojiyle ifade eden Fârâbî'nin, felsefeyi merkeze alarak dini algılayışını, bir dilin başka bir dile tercümesi gibi değerlendirmek daha doğru olacaktır. Fârâbî'nin din ve felsefe hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz. Fârâbî, 2015, s. 152-196.

² Fârâbî'nin kâinatı gözlemlemenin gerekliliği hakkındaki daha kapsamlı ifadeleri için ayrıca bkz. Fârâbî, 2003, s. 57-58.

s. 213). Düşünür, “makullerde yanlış yapma olasılığını gidermek, hakka ve doğru yola insanı yönlendirmek ve akli düzeltmek için kanunların tamamını” veren ilim olarak tanımladığı mantık ilmini, felsefe tahsil edebilmek için şart koşmaktadır (Aydın, 2018; Fârâbî, 2019a, s. 94). “En büyük başarısını mantık alanında” gösteren filozof, “İslâm felsefesini yöntem, terminoloji ve problemler bakımından” temellendirmiştir (Cevzici, 2001, s. 120; M. Kaya, 1995, s. 147). “İhsâu’l-ulûm (ilimlerin sayımı)” adlı eserinde, “kendi dönemindeki ilimlerin tasnifini yapmış, her ilmin tanımını, teorik ve pratik açıdan değerini belirterek eğitim ve öğretimdeki önemine işaret etmiştir” (M. Kaya, 1995, s. 147). Felsefi konulara giriş için hazırlık kapsamında değerlendirilebilecek bu eserde filozof, dilin yapısı ve felsefe konularıyla başlamakta ve düşüncenin sistematüğını ortaya koymaktadır (Akyol & Uyanık, 2019). İlimleri ve onların temellerini ele alıp değerlendirdiğinden dolayı söz konusu eseri “yöntem bilim” kitabı olarak değerlendirmek mümkündür (Akyol & Uyanık, 2019, s. 14). Dolayısıyla denilebilir ki; Fârâbî, ilmin belirli bir metodolojiyle yapılmasını gerekli görmüş ve kendi ilim ve metot anlayışını ortaya koymuştur. Böylelikle pek çok ilim insanına kılavuzluk etmiştir. Hakikati algılamaya yönelik olarak felsefesinde bütüncül bir yaklaşım sergileyen filozof, idealist ve normatif bir üsluba sahiptir (Reisman, 2018). “Felsefi yazılarında, genellikle İlk Sebep’ten başlayarak maddeye kadar inen bir varlıklar mertebesi kabul etmekte ve sırasıyla” “ontoloji”, “rasyonel kelam”, “rasyonel kozmoloji”, “rasyonel psikoloji”, “ahlak ve siyaset” konularını ele almaktadır (Aydın vd., 2017, s. 9-10).

3. İdeal İktisat

Yukarıda açıklanan filozofun felsefi eserlerindeki akış, çalışmanın bu bölümünde takip edilerek Fârâbî’nin felsefesinden iktisat felsefesine dair değerlendirmelerde ve çıkarımlarda bulunulacaktır. Diğer eserlerine kıyasla görece en bütüncül, sistematik ve konuyla ilgili en çok fayda sağlayacak olan “el-Medinetü’l-Fâdıla (İdeal Devlet)” eseri baz alınarak ilerlenecektir. Çalışma boyunca düşünürün idealist ve normatif üslubu takip edilecektir.

Fârâbî’nin ideal devlet tasavvuruyla yakinen ilgili metinler³ incelendi-

³ Kast edilen eserler şunlardır: *es-Siyâsetü’l-medeniyye*, *el-Medinetü’l-fâdıla*, *Tabsîlü’s-sa’âde*, *Fusûlü’l-medenî*, *et-Tenbih ‘alâ sebîli’s-sa’âde* ve *Kitâbü’l-mille*.

ğinde öncelikle; Tanrı tasavvurunu, tevhid anlayışını, varlığı ve mertebelerini, daha sonra ideal devlet yöneticisi, kâmil filozof veya ideal insan olarak adlandırılabilir bireyin niteliklerini, son olarak da ideal ve ideal olmayan toplumların özelliklerini ele aldığı görülmektedir. Bahsi geçen konuların sıralamasında farklılıklar olabilmektedir ancak eserlerin yoğunlaştığı meselelerin merkezinde yer alan unsurlar bunlardır. Bu sebeple araştırmada bahsi geçen konular iktisat felsefesiyle ilgisi bakımından değerlendirilerek uygun görülen; “tevhid akidesi ve kolektif bilinç”, “ideal insan” ve “ideal toplum” maddeleri altında incelenmiştir. Filozofun kurduğu felsefi sistemin yapı taşları aynı zamanda ideal bir iktisadi düzenin de yapı taşlarını oluşturabilecek niteliktedir. İlerleyen bölümde belirlenen başlıkların altında öncelikle Fârâbî'nin konu hakkındaki kanaatleri verilecektir. Akabinde elde edilen bulgulardan hareketle iktisat felsefesi bağlamında ne elde edilebileceği ve günümüze yönelik ne gibi faydalar sağlayacağı değerlendirilecektir.

3.1. Tevhid Anlayışı ve Kolektif Bilinç

Fârâbî'nin “İdeal devlet” tasavvuruyla ilgili metinler incelediğinde öncelikle Tanrı ve Tanrı'nın vasıflarını mantıksal çıkarımlar vasıtasıyla ispat etmeye çalışmakta olduğu görülmektedir. Düşünürün en önemli özelliği bu izahı Aristo ve Platon felsefesinden yararlanarak geliştirdiği sudur teorisiyle yorumlamasıdır.⁴ İslam felsefesi geleneğinde ilk kez Fârâbî, klasik algının dışına çıkarak, Tanrı-varlık ilişkisini, sudur teorisiyle yorumlamıştır (M. Kaya, 1995). Buna göre, varlık İlk Var Olan varlıktan taşarak meydana gelir ve hiyerarşik bir düzeni/evreni oluşturur (Fârâbî, 2018a). Bu hiyerarşik yapı içerisindeki her bir varlığı tek tek izah eden düşünür, akabinde insanı, insan uzuvlarının özelliklerini ve vazifelerini ve bir bütün olarak nasıl hareket ettiklerini açıklar.⁵ Aslında bütün bunları izah ederken, yaratılmış olan tüm varlığın Bir Olan Varlık'tan taşarak meydana gelmesinden ötürü kâinatın düzeni ve işleyişinin, tek bir ruh, tek bir vücut gibi hareket ettiğini, tabii olanın ve olması gerekenin bu olduğunu açıklamaktadır. Kainattaki yasalar ve işleyişle; insanın yaşantısı, psikolojisi, sosyolojisi ve felsefesi arasında bağ kuran filozof, doğal olarak

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, 2018a, s. 31-33.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, 2018a, s. 65-77.

siyaset felsefesini kâinat anlayışı üzerine oluşturmuştur (Bayraklı, 1983).

Fârâbî'nin "İdeal Devlet" adlı eserinde tanrı tasavvurunun ilk konu olması anlamlıdır. Zira doğru bir tanrı tasavvurunu oluşturmuş birey, aidiyet duygusu gereği varlığını borçlu olduğu -bu sebeple de varlığı üzerinde mutlak hak sahibi olan- Tanrı'nın rızasını gözeterek yaşamaya gayret edecektir. Bir ve eşsiz bir yaratıcının var olduğuna inanan insanların ortak paydası olan tevhid inancıyla beraber inşa edilecek din tasavvuru aracılığıyla, bireylerin bütüncül bir uyum içerisinde yaşayabildikleri bir toplum oluşturmak mümkün olacaktır. Tanrı tasavvurunu doğru bir şekilde inşa etmenin birey ve toplum üzerindeki bu tarz etkilerini tespit etmiş olmasından ötürü olacak ki Fârâbî, ideal devletin oluşabilmesinin temelini doğru bir tanrı tasavvuruna bağlamaktadır. Tevhid akidesi üzerine inşa edilen inanç sistemi, bireylerin yaşantısı üzerindeki etkileri aracılığıyla mikro ve makro ekonomi üzerinde de etkiye sahip olacaktır. Bu sebepten ötürü bireyleri ortak bir paydada birleştirip bütüncül hareket etmelerini sağlayan tevhid akidesi, idealize edilen iktisadi düzenin en temel felsefi unsurudur.

Fârâbî'ye göre birey hem insanı hem de kâinatı gözleyip onların işleyiş yasalarını çözümleyerek hayatına tatbik ederse zaten onun hem ontolojik hem de tabii olarak ihtiyacı olduğu üzere "kolektif bir bilince" sahip olmuş olacaktır.⁶ Bu düşüncesi doğrultusunda şehir ve aileyi bir bedene, devlet yöneticisini de doktora benzetmektedir. Nasıl ki organların işlevleri birbirlerinden farklıdır ve her bir organ diğer organların işlevlerini gerçekleştiribilmesi için birbirlerine yardım ederse, insanların birbirleri ve toplumla arasındaki ilişkileri de aynı bu şekilde olmalıdır (Fârâbî, 2017g). Tıpkı "bir doktorun hasta olan organı, bütün bedene, çevre organlara ve onunla irtibatlı organlara yarar sağlayan bir sağlığa kavuşturacak bir yöntemle" tedavi etmesi gibi, şehir yöneticisinin de bir problemle karşılaştığı zaman, "ne bütün şehre ne de şehrin parçalarından herhangi birine zarar" verecek bir şekilde değil, tüm bu parçaların her birine yarar sağlayacak

⁶ Fârâbî'nin kâinata dair bu bakış açısını daha iyi anlayabilmek için mantık eserlerine başvurulması gerekmektedir. Filozof varlık-kâinat ilişkisiyle tekil-tümel ilişkisini arasında bağ kurmakta ve tümevarım yönteminden bahsetmektedir (Fârâbî, 2017a, s. 154). İktisatçılarla beraber tüm bilim insanlarını ilgilendirebilecek bu önemli konunun çalışmanın kapsamı dahilinde ele alınması mümkün değildir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, 1990b, 2019b.

şekilde çözümlenmede bulunması gerekmektedir (Fârâbî, 2017g, s. 62; Fârâbî, 2002, s. 267-268). Böyle bir ilişkilendirmeyi hem ontolojik hem organik kuramla izah etmiş olması hasebiyle Fârâbî, aynı zamanda İslam inancındaki tevhid akidesinin, sadece Allah'ın varlığını birlemek anlamıyla sınırlı olmayan, beraberinde bireyin kâinatı ve insanı algılayışını da belirleyen felsefi bir bilinç olduğunu göstermiştir. Fârâbî'nin felsefesinde kolektif bilinç tevhid inancının içerisinde yer alan bir kavramdır. Ancak dini terminolojide “Tanrı'nın bir olduğuna inanmak” gibi sembolik tanımlamalara indirgenebilen bir kavram olduğundan ötürü, makalede kolektif bilinç kavramının ayrıca vurgulanmasına lüzum duyulmuştur. Bu ihtiyaca binaen “tevhid akidesi ve kolektif bilinç” olarak ifade edilen felsefi bilinçle, ideal bir iktisadi düzen kurgulayabilmek için bireylerin bu felsefeyi benimseyen ideal insan olmalarını sağlamak gerekmektedir. Bu sebepten ötürü ilerleyen bölümde ideal iktisadi düzenin ikincil ögesi olan “ideal insan” kavramı ele alınacaktır.

3.2. İdeal İnsan

Fârâbî'nin felsefesinden faydalanarak özellikleri tespit edilmeye çalışılan eylemlerinde; çevre, toplum ve insanların rızasını gözetip, kolektif bir bilinçle hareket eden birey “ideal insan” olarak adlandırılabilir. Önceki bölümde Fârâbî'ye göre felsefesinin yegâne amacının Tanrı'yı anlamak ve ona benzemeye çalışmak olduğu vurgulanmıştı. Öyleyse, “ideal insan” prototipi, Tanrı'ya benzemeye çalışmalıdır. İktisadi bağlamda da ideal insan, tıpkı Tanrı gibi merhamet eden, esirgeyen, adaletli olan, rızık veren, ihtiyacı karşılayan, ihsan eden ve ikram eden olmalıdır. Mikro düzeyde bireyler ideal birer insan olmalı ki iktisadi düzen ve toplum ideal olabilsin. Normatif bir düşünce ortaya koyarak insanların eylemlerinde ideal insan gibi hareket etmesi gerektiğinin söylenmesi, mevcut ortamın bu söylemle analiz edilmesi gerektiği anlamına gelmez. Fârâbî, normatif bir üslupla idealize edilmiş bir dünya tasavvur etmiş ancak gerçeklikle bağını koparmamıştır. Erdemli toplumun özelliklerini sıraladığı gibi cahil toplumun ve fâsık toplumun da özelliklerini sıralamıştır. Aynı şekilde erdemli yöneticinin özelliklerini zikrettiği gibi erdemli olmayanı da tarif etmiştir. Çeşitli toplum türlerinin özelliklerini tespit etmeden evvel toplumu oluşturan fertlerin özelliklerini tespit etmek gerekmektedir. Bu sebeple Fârâbî insan tabiatını algılamak noktasında itidalli bir tutum ser-

gilemekte ve bugün dahi geçerliliğini koruyacak önemli tespitlerde bulunmaktadır. Filozof insan eylemlerini algılamak için iki başlık altında değerlendirmiştir: “irade” ve “seçme”. Buna göre irade; “insanda genel olarak idrak edilen şeye karşı duyulan, duyunun ve tahayyülün sonucu” oluşan eğilimken, seçme; “insanda genel olarak idrak edilen şeye karşı düşünüp taşınmanın ve akılsal düşüncenin sonucu” gerçekleştirilen eylemdir (Fârâbî, 2018a, s. 83) Esasında bu ayırım insanın hayvanla farkını ortaya koymaktadır zira seçme hayvanlarda bulunmaz (Fârâbî, 2018a). Düşünür bunlara ek olarak insan eylemlerinin “doğal olarak var olan” veya “edinilen huylar” sebebiyle de gerçekleştirebilmekte olduğunu ifade etmektedir (Fârâbî, 2015, s. 90-94, 2019b, s. 27).

İnsan eylemlerini ikiye ayırmakta olan filozof insanın elde ettiği bilgi türlerini de sınıflandırmaktadır. Buna göre bilgi, tasavvur ve tasdik olmak üzere ikiye ayrılır (Fârâbî, 1990a, 2017e). Fârâbî (1990a), insanların edindikleri kanaatlerin çoğunluğunun, dayanağı kesin olmayan bilgilerle referans edildiğini; hatta insanların çoğunun kesin bilgiye ulaşmak için gerekli iradeyi ortaya koymadığını ve bununla beraber edindikleri bilgilerin kesin bilgi olduğu zannına kapıldıklarını söylemektedir. İnsanlar çeşitli olumsuz koşullar altında bulunabilir ve bunun doğal bir sonucu olarak kesin bilgiyi elde edemeyebilirler. Bu noktada Fârâbî (2019c), insanların “yılgınlık, zihin rahatlığını tercih, tembellik” gibi kendi kusurlarından kaynaklanan veya “zihinsel yeti eksikliği”, iş yoğunluğu gibi kendi kusurlarından kaynaklanmayan pek çok nedenden ötürü kesin bilgiye erişemeyebileceklerini ifade etmektedir (s. 67). Ayrıca filozof, hitabet sanatı gibi birtakım araçlarla insanlara kötü olanın iyi, iyi olanın kötü gösterilebileceğinin farkındadır.⁷ Görüldüğü üzere Fârâbî pek çok iktisatçının varsaydığı gibi insanın; her zaman rasyonel değil, duyu ve hayal gücü etkisiyle, edindiği yanlış bilgilerle veya manipüle edilerek hareket edebilen bir canlı olduğunu ifade etmektedir. İçinde yaşadığımız toplumdaki pek çok gözlemlenilen hareketle esasında insanların çoğunluğunun eylemlerini; duyu ve tahayyül kuvvetlerinin etkisi altında, yanlış bilgilerle ve manipüle edilerek gerçekleştirmekte olduğunu söyleyebiliriz. Tabii ki bu iddiayı bilimsel bir şekilde ortaya koymak kapsamlı bir araştırmanın sonucunda gerçekleştirilebile-

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, 2019c, s. 67-80.

cektir. Bu tarz kapsamlı bir araştırmayla aynı zamanda iktisatçıların, ekonomik eylemlerinde insanı rasyonel bir varlık olarak değerlendirmesinin ardında kapitalist sistemin insanın duyu ve hayal gücüne dayanan kuvvetlerini sömürüyor olmasını gizlemek gibi ardıl bir düşüncenin var olup olmadığı da sorgulanmalıdır. Böyle bir ilişkinin var olup olmadığı ancak bu sayede anlaşılabilir. Ancak bu çalışmanın kapsamında bu konuya değinilmesinden maksat bu ilişkiyi irdelemek değil, Fârâbî'nin felsefi dünyasından insanı analiz etme noktasında iktisat ilmi kapsamında da faydalanılabileceğini göstermektir.

Fârâbî, insanı eylemlerinde yönlendiren kuvvetleri beşe ayırmaktadır. Buna göre insan sırasıyla, “besleyici kuvvete, duyu kuvvetine, hayal etme kuvvetine, şehvet kuvvetine ve akıl kuvvetine” sahiptir (Fârâbî, 2017g, s. 50-52). İnsanı yönlendirmekte olan her bir kuvvetin aslında organlara bağlı olduğunu ifade eden filozof başka bir eserinde yukarıda zikredilenlerden farklı olarak “vehim, hatırlatma ve öfke” kuvvetlerinden de bahsetmektedir (Fârâbî, 2017d, s. 125). Düşününün insan tabiatına dair bu tespitlerden iktisat felsefesi bağlamında çıkarılacak önemli sonuçlar bulunmaktadır. İnsanın iktisadi eylemlerinin söz konusu beş kuvvetin etkisi altında gerçekleştirilmiş olabileceği göz önüne alınmalıdır.⁸ İktisadi analizlerle bu etkiler tespit edilmelidir. Örneğin insan açken, besleyici kuvvetin ona baskısı sonucu iktisadi eyleminde ölçsüzlük gösterebilir. Keza şehvi duygularına esir olmuş bir insan ihtiyacı olmayan bir ürünü, sırf ambalajındaki görsellerden etkilenerek tüketebilir. İnsanın hangi şartlar altında hangi kuvvetlerin tesiri altında hareket ettiği oransal olarak ayrı ayrı analiz edilmelidir. Böylelikle iktisadi eylemleri daha doğru anlamlandırmak mümkün olacaktır.

Düşünür, insanın gerçekleştirdiği iradi veya seçime dayanan eylemlerin yegâne hedefinin mutluluk olduğunu ifade etmektedir. Ancak Fârâbî'ye (2018a) göre gerçek mutluluk; “insan ruhunun varlık bakımından, güç alacağı bir maddeye ihtiyaç duymadığı bir mükemmellik derecesine” ulaşmaktır (s. 83-84). Mutluluğa ulaşmak doğrultusunda “insan etkin

⁸ Fârâbî'nin tespitini yaptığı bu beş kuvvete gelişen bilgi ve birikimle eklemeler veya düzenlemeler yapılabilir. Buradaki vurgu Fârâbî'nin ifade ettiği beş kuvvet üzerine değil, insanı doğru anlamlandırmak adına iktisat ilminde psikoloji gibi pek çok alandan faydalanarak multidisipliner düşünmenin gerekliliği üzerinedir.

akıl tarafından kendisine verilmiş olan ilkeleri ve bilgileri öğrenmekle mutluluğu bilir; tutku (şehvet) yetisiyle mutluluğu ister, eylemsel yetisiyle mutluluğu elde etmek için gerekeni yapmayı tasarlar ve tutku yetisinin araçlarını kullanarak mutluluğu eylemsel olarak gerçekleştirir” (Fârâbî, 2003, s. 39-40). Tüm bu aşamalarda doğru bir şekilde ilerleyebilmek için insan öncelikle mutluluğu doğru bir şekilde kavramalıdır. Böylelikle insan gerçek mutluluğu bilerek sahip olduğu kuvvetleri bu amaç için kullanacak, bu taktirde fiilleri “güzel fiil” olacaktır. Ancak insan gerçek mutluluğu bilmezse sahte mutluluklar peşinde koşacak, bu seferde fiilleri “çirkin fiil” olacaktır (Fârâbî, 2018a, s. 85). Fârâbî’ye göre “gerçek mutluluk bu hayatta değil, bundan sonraki hayatta” gerçekleşen mutluluktur ve ona “en yüksek mutluluk denir” (Fârâbî, 2002, s. 264). Gerçek olmayan mutluluk ise insanların çoğunluğunun itibar ettiği zenginlik, makam, mevki gibi dünyevi şeylerdir (Fârâbî, 2002). Gerçek olmayan mutluluğu hayatının amacı haline dönüştüren insanlar, hummaya yakalanmış gibi olurlar ve “duyuları bozulmuş olduğundan normal olarak hoş gitmemesi gereken” şeylerden hoşlanıp, hoş gitmesi gereken şeylerden hoşlanmazlar; yani kötülüklerden hoşlanıp iyiliklerden rahatsız olurlar (Fârâbî, 2018a, s. 120-121).

M. Kaya (1995) Fârâbî’nin mutluluk tanımını “metafizik ve mistik bir kuruntu” olarak nitelendirip “hayatın gerçekleriyle hiçbir ilişkisi” olmadığını belirtmekte ve “dünyevi hiçbir şeye sahip olmayan birini mutlu” saymanın mümkün olmadığını söylemektedir (s. 153). Ancak Fârâbî’nin vurguladığı husus insanın mutluluğunu nesnelere bağlamaması üzerine olup, nesnelere kullanmamak veya onlardan yararlanmamak üzerine değildir. Nitekim filozof, dünya nimetlerinden uzak kalmakta olan Platon ile mal, mülk edinip, evlenen, çoluk çocuğa karışan ve vezirlik vazifesinde bulunan Aristoteles’in yaşantıları arasında bir çelişki görmemektedir (Fârâbî, 2017a, s. 154-155). Fârâbî’ye göre yaşam koşullarının getirdiği şekilsel farklılar, nesneyi amaç haline getirmeyen felsefi bilinç var olduğu taktirde, bir probleme sebebiyet vermeyecektir. Kolektif bilinci kazanmış birey kendi mutluluğuyla beraber çevresindekilerin mutluluğunu da hedefleyecektir. Düşünürün mutluluğu hiçbir nesneye bağlamaması, insana uhrevi bir boyut kazandıran din tasavvurunu sisteminin merkezine alıyor olmasıyla ilintilidir. Dolayısıyla Fârâbî’nin mutluluk tanımını bütüncül olarak değerlendirmek ve anlamlandırmak gerekmektedir. Bu taktirde söz konusu

tanım “metafizik veya mistik bir kuruntu” yerine “kolektif mutluluğun temin edilmesine vesile olan felsefi bir bilinç” olarak değerlendirilebilecektir.

Fârâbî (2018a) tabiatın yaratılışı itibariyle adalet üzere bir nizama sahip olduğunu düşünmektedir. Bu doğrultuda insan ve toplumun oluşumu arasında kâinat ile ilişki kurar ve adaleti açıklar. O'na göre adalet öncelikle toplumdaki fertler arasında iyi olan şeylerin paylaşılmasını, bölüştürülmesini ve korunmasını sağlar (Fârâbî, 2017g). Bu sebeple insanlar adaletle ihtiyaç duyarlar. Bununla beraber insanlar bir düzen içerisinde yaşayabilmek ve birbirleriyle kaynaşabilmek için sevgiye de muhtaçtırlar (Fârâbî, 2018a). Filozof toplumda “kuvvetlinin zayıfı ezmemesi”, ekonomik dengenin sağlanması, toplumdaki ihtiyaçların karşılanabilmesi ve koordine edilebilmesi için devletin gerekli olduğunu düşünmektedir ve bu sebeple “devleti kurma görevini sevgiye”, “yürütme görevini de adaletle” vermektedir (Bayraklı, 1983, s. 164).

Fârâbî'ye (2017b) göre insan tabiatı gereği başka hiçbir türe hizmet etmez ancak düşünen bir canlı olması sebebiyle kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tarım ve hayvancılık gibi faaliyetleri gerçekleştirir ve dolaylı olarak başka canlılara hizmet etmiş olur. Türlerin yaratılışları gereği hemcinslerini koruyarak varlığını sürdürme güdüsünü gözlemlemekte olan filozof, bunun kainattaki düzene ait bir yasa olduğunun farkındadır.⁹ Ancak güdülerini hareket eden diğer türlerden farklı olarak düşünme yetisine sahip insan, doğa ile olan ilişkisini hem kendisine hem de doğaya hizmet ederek gerçekleştirebilir. Böylelikle de insan gerçek mutluluğa erişmek gayesiyle doğayla karşılıklı olarak sağlıklı bir alışveriş ilişkisi içerisinde olacaktır. Ancak sahte mutlulukları (zenginlik, haz, şan vb.) amaç edinen insan, çevreyi bu amaca ulaşmak doğrultusunda kendi mutluluğuna hizmet eden bir aracı olarak görecektir. Çevreye karşı bakışını sağlıklı bir zemin üzere kurmamış bu insan, mutluluk olarak addettiği nesnelere elde etmek doğrultusunda sahibi olduğu beş kuvveti de kötüye kullanarak hareket edecektir. Nasıl ki insan düşünme yetisini doğru bir istikamette kullandığı vakit çevreye ve kendisine yarar sağlayacaksa, aynı yetiyi yanlış bir doğrultuda kullandığı vakit esasında başta kendisine ve çevresine zarar

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, 2017b, s. 79-80.

verecektir.

Tüm bu açıklamaların ardından çevresiyle sağlıklı bir ilişki kuramamış günümüz insanını göz önüne alarak değerlendirmek uygun olacaktır. Bilhassa sanayi devrimiyle beraber yakın dönemde insanın çevresine verdiği zarar ve bu zararın olumsuz etkileri hala devam etmektedir. Anlaşılan odur ki günümüz insanının çevreye verdiği zararın ardında, yukarıda da vurgulandığı üzere, yanlış bir mutluluk algısı bulunmaktadır. Dolayısıyla dar anlamda iktisadi eylemleri yönlendirmesi, geniş anlamda insanın çevreyle ilişkisini belirlemesi açısından, insanın zihin dünyasında “mutluluk” kavramını doğru bir şekilde oluşturması son derece önemlidir.

Bu bölümün nihayetinde ideal iktisadi düzen için gerekli ikincil unsur olarak ideal insan prototipinin özellikleri tanımlandı ve Fârâbî'nin insanı algılayışı üzerinden günümüze dair iktisadi bağlamda nelerin kazandırılabilceği üzerine yorumlamalarda bulunuldu. Bu bölümden sonra ele alınacak hususlar ise ideal bir iktisadi düzen için gerekli toplumsal nitelikler ve toplumları doğru analiz edebilmek üzerinedir.

3.3. İdeal Toplum

Fârâbî'ye (2018a) göre insan gerçek mutluluğa tek başına ulaşamaz zira yaratılışındaki tabiat gereği insan noksan bir varlıktır. İnsan zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için “her biri kendisinin özel bir ihtiyacını karşılayacak birçok insana muhtaçtır” (Fârâbî, 2018a, s. 97). Örneğin çiftçilik işiyle uğraşan kimse kendisine “saban kerestesi sağlayacak marangoza, saban demiri sağlayacak demirciye ve koşum öküzü sağlayacak bir sığır tüccarına” muhtaçtır (Fârâbî, 2002, s. 265). Bu ihtiyacı gereği tıpkı alemdeki diğer canlıların bir araya gelmeleri gibi insanlar da bir araya gelip toplulukları oluştururlar (Fârâbî, 2018b, s. 15). “Toplumun bütününe bu [karşılıklı katkısı] sonucunda herkesin varlığını devam ettirmek ve mükemmelliğe erişmek için muhtaç olduğu şeyler sağlanmış olur” (Fârâbî, 2018a, s. 97). Çokça bireyin bir araya gelmesi bazı toplumların mükemmel, bazısının eksik veya kusurlu toplumlar oluşturarak dünyaya yayılmalarına neden olur (Fârâbî, 2018a, s. 97). İnsanların bir araya gelerek oluşturduğu toplulukları küçük, orta ve büyük olmak üzere üçe ayıran Fârâbî; büyük topluluğu, “oturulabilir dünyanın bütününde bütün milletlerin bir araya gelmesi”; orta toplumu, dünyanın bir bölümünde “tek bir milletin bir araya gelmesi”; küçük toplumu da herhangi bir milletin içerisinde “şehir

halkının bir araya gelmesi” olarak tanımlamaktadır (Fârâbî, 2017b, s. 81, 2018a, s. 97-98). Gerek şehirde gerek milletlerde “ortaklaşa uygulanmak üzere gerçekleştirilen iş bölümünün¹⁰” ancak bu koordinasyonu sağlayacak bir yönetimle sağlanabileceğini vurgulamaktadır (Fârâbî, 2002, s. 265-266). Yarattıkları gereği farklı mekelere sahip insanlar farklı fiil ve işlere yönelirler, akabinde aldıkları eğitim gibi pek çok faktörle beraber birbirlerinden farklı ve üstün olurlar (Fârâbî, 2017b). Bunların en üstün olanı erdemli toplumun yöneticisi olur ve topluma önderlik eder (Fârâbî, 2017b). İnsanlar her zaman kendisi için iyi olanın ne olduğunu, neler yapması gerektiğini bilemezler bundan dolayı erdemli toplum önderi insanlara kılavuz olur (Fârâbî, 2017b). Erdemli toplum, önderinden başlayarak tabana kadar toplumda bir konuda diğerlerinden üstün olanlar diğer insanlara rehberlik etmeli bu doğrultuda her insan yeteneği olan şeye yönlendirilmeli ve eğitilmelidir (Fârâbî, 2017b). İnsanın bir işi severek yapmasını önemseyen filozof bunun yanı sıra eğitilmiş bir insanın, yetenekli ama eğitilmemiş bir insandan üstün olduğunu ifade ederek eğitime verdiği önemi göstermiştir (Fârâbî, 2017b). İnsanların ilgili oldukları alanlarda doğru bir şekilde eğitimi iktisadi düzen için de hayli önemlidir. Zira adil bir ekonomik dağılımın temin edilebilmesi, insanların ilgili oldukları alanda fırsat eşitliğinin de sağlanarak eğitilmesine bağlıdır. İnsanlar yetenekleri doğrultusunda eğitilmedikleri takdirde, bazı alanlarda istihdam fazlası bazı alanlarda da istihdam açığı oluşacaktır. Böyle bir durum hem yeteneklerin köreltilmesine hem de meslekler arasında ücret dengesinin bozulmasına, böylelikle de üretilen değerlerin piyasada adil bir fiyat üzerinden mübadele edilememesine neden olacaktır.

Fârâbî, erdemli toplum yöneticisinin sahip olması gereken özellikleri on iki madde halinde sıralar. Buna göre erdemli toplum yöneticisi; vücut azaları bakımından tam, iyi idrak eden, hafızası güçlü, uyanık ve çok zeki, hitabeti güçlü, bilgi edinmeye ve öğrenmeye meraklı, doğruluğu ve doğru insanları seven, yeme ve içme gibi haz peşinde koşmayan, yüksek ruhlu, altın gümüşe itibar etmeyen, adaleti ve adil olanları seven, eyleminde

¹⁰ Burada “iş bölümü” kelimesi; “bir işi, iki veya daha çok kişi arasında bölme” anlamıyla değil, “bir toplumsal üretim düzeni içindeki değişik görev ve hizmetlerin, toplumun üyeleri, kümeleri arasında karşılıklı bağımlılık ilişkileri içinde bölünmesi” anlamıyla kullanılmaktadır (Akalin, 2011).

azimli ve kararlı olan biri olmalıdır (Fârâbî, 2018a). Düşünür tek kişinin yönetiminde ısrarcı olmamasına karşın zikrettiği bu özelliklerde ısrarcıdır. Bu özellikler bir kişide bulunamazsa bu özelliklere sahip birkaç kişi birlikte yönetici olmalıdır (Fârâbî, 2018a). Şehrin yönetimini evin yönetimine benzeten filozof, evler ile şehrin irtibatını vücut organlarının birbirleriyle olan münasebetine benzeterak parça bütün ilişkisi kurar ve şehrin yöneticisinin diğer konularda olduğu gibi ahlaki ve fikri erdemlerde de topluma önderlik edip, bu erdemleri eğitim ve öğretim aracılığıyla topluma kazandırması gerektiğini aktarır (Fârâbî, 2017g, 2018b). Fârâbî (2017f) erdem, fiillerde orta bir yol takip etmekle elde edileceğini düşünür ve “erdemli orta teorisini” ortaya koyar (s. 152). Tıpkı yeme içme ve yorulma gibi fiiller orta olduğunda onlarla sağlık elde edildiği gibi insanların fiilleri de orta olduklarında iyi ahlakın elde edileceğini söyler (Fârâbî, 2017f).

Erdemli bir toplumu oluşturmak için gerekli felsefi altyapıyı oluşturduktan sonra Fârâbî, insanı algılamada uyguladığı realist metodun benzerini toplumu algılamada da uygular ve erdemli toplumu tanımlayıp erdemli olmayan toplumlarla mukayese eder. Erdemli olmayan toplumları cahil, fasık ve sapık olmak üzere üçe ayıran filozof cahil toplumu; zorunlulukların bir araya getirdiği topluluk, kötü topluluk, bayağı topluluk, şeref düşkününü topluluk, zorba topluluk ve özgür topluluk olmak üzere altıya ayırır (Fârâbî, 2017b). Tüm bu toplulukların kötü özelliklerini sıralamak gerekirse: zorunlulukların bir araya getirdiği toplulukta “zorunlu ihtiyaçlarını karşılama konusunda” en başarılı olan en üstün kişi sayılır; kötü toplulukta zengin olmak yegane amaçtır ve toplumda cimrilik hastalığı vardır; bayağı toplulukta insanlar mutluluğu hazzın peşinde ararlar; şeref düşkününü toplulukta soy ve zenginliğe itibar edilir ve liyakatsizlik vardır; zorba toplulukta ise toplumun diğer kesimlerine egemen olmak isteyen zalimler hakimdir; özgür şehirde de insanlar hiçbir şeyde arzularını sınırlandırmaksızın kendi isteklerini serbestçe yapmaktadırlar (Fârâbî, 2017b, s. 103-118). Erdemli topluma en yakın toplum olarak tanımladığı özgür toplumda filozofa göre temel problem “gerçek anlamda erdemli olan bir kimse, yani mutluluğu elde etmek için gerekli fiilleri belirleyen” ve toplumu bu yönde yöneten kişi yerine halkın arzu ve isteklerini yerine getiren kişinin yönetici olmasıdır (Fârâbî, 2017b, s. 118-119). Cahil şehir ve türlerini tanımladıktan sonra düşünür; fasık topluluğu teorik düzeyde erdemli toplumun görüşlerine

sahip olup yaşantıda cahil toplum gibi hareket etmekte olan toplum; sapık topluluğu “doğru yolu bulamamış, yanlış görüş içinde olan” ve dünya hayatından sonraki mutluluğu amaçlayan ancak dini suiistimal ederek halkı aldatan bir yöneticinin yönettiği toplum olarak tanımlamaktadır (Fârâbî, 2018a, s. 112-113). Fârâbî tüm bu toplum türlerinin sınıflandırmasında yöneticinin “zihni ve ahlaki yapısının” ve “adalet, hukuk, ahlak ve insanlık” anlayışının belirleyici rolü olduğunu farkındadır (M. Kaya, 1995, s. 154).

Düşünürün aktardığı tüm bu hususların aslında siyaset felsefesi kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu konuya bu çalışmada değinilmesinden maksat insan, toplum ve yöneticiler arasındaki karşılıklı ilişkiyi aktarıp bu ilişkinin iktisada etkilerinin bulunduğunu vurgulamaktır. İnsan çevresinde gördüğü eylemleri taklit eder ve belirli bir alışkanlığa sahip olur. O alışkanlığı edindikten sonra artık düşünce dünyası da ondan etkilenir. Malum olduğu üzere insan inandığı gibi yaşamazsa, yaşadığı gibi inanmaya başlar. Fârâbî bu ilişkinin farkındadır ve bu sebeple öncelikle insanı, toplumu, yöneticileri ve bu üçü arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışır. Tüm bu açıklamaların bir iktisatçıya kazanımı iktisadi olayları; insan, toplum ve yönetimin karşılıklı etkileşimini göz önüne alarak değerlendirmek olacaktır.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada Fârâbî'nin felsefi dünyasından iktisat felsefesi bağlamında faydalanmanın mümkün olup olmadığı irdelendi. Böyle bir çabayı ortaya koymanın gereği olarak, öncelikle düşünürün hayatı, üslubu, felsefesi, yaşadığı dönemin koşulları ve bu koşulların O'nun üzerindeki etkileri hakkında bilgiler aktarıldı. Böylelikle filozofu daha iyi anlamaya, özümsemeye ve O'nun felsefi dünyasından iktisat felsefesi alanında faydalanmaya imkân sağlandı. Yaşadığı dönemde henüz iktisat ilmi bir disiplin haline gelmemiş olan Fârâbî'nin felsefesi; bütüncül, sistematik, normatif ve idealist bir özelliğe sahiptir. Tüm bu özellikleri sayesinde felsefi birikiminden iktisadi düzenin felsefi altyapısını oluşturmak adına faydalanmak mümkün oldu. Ortaya konan sistem: “ideal iktisat” olarak adlandırıldı ve bu sistem için gerekli unsurlar; “tevhid akidesi ve kolektif bilinç”, “ideal insan” ve “ideal toplum” olarak saptandı. İlgili bölümlerde bu unsurların ne anlama geldiği ve bugüne yönelik ne fayda sağlayabileceği üzerine

değerlendirmelerde bulunuldu. Söz konusu değerlendirmeler tespit edilen kavramların tanımı ve kapsamını filozofun fikirleri üzerinden kritik etmekle sınırlıydı. Her bir unsuru daha kapsamlı olarak ele almak sadece Fârâbî'nin görüşleriyle sınırlı olmayan daha geniş bir yelpazeden beslenen farklı çalışmalarla mümkün olabilecektir. Araştırmanın bulgusu mahiyetinde olan bu kavramları detaylıca değerlendirmek, iktisatla ilişkilendirmek ve öne sürülen ideal iktisat kavramsallaştırmasını derinleştirmek bu makaleyi takiben gerçekleştirilecek çalışmaların kapsamında olacaktır.

Araştırma bulguları, aslında ideal bir iktisadi düzen için gerekli unsurların ideal bir siyasi düzen, ideal bir toplum veya ideal bir dünya için gerekli unsurlardan farklı olmadığını ortaya koydu. Bununla beraber iktisatçılar tarafından benimsenen bazı paradigmalara indirgemeci bir yaklaşım içerisinde olduğu (insanı rasyonel bir varlık olarak değerlendirmek gibi), bu tutumun insanı doğru algılamayı ve doğru analiz edebilmeyi engellediği, bunun tam aksine insanı analiz ederken kültür, din, siyaset, psikoloji, sosyoloji vb. pek çok alanı da kapsayıcı bir şekilde multidisipliner çalışmanın gerektiği ortaya konuldu. Bu makalenin iktisat literatürüne katkısı, iktisadi düzen için daha adili, daha iyiyi tasavvur etme çabasını “ideal iktisat” olarak kavramsallaştırmak ve bu perspektifteki kuramsal çalışmalar için ideal iktisadi bir çatı kavram haline getirmek olacaktır. Gelecek çalışmalarla bu kavramın altyapısını geliştirmek iktisatta bugüne değin çokça ihmal edilen bir yaklaşım tarzını güçlendirecektir. Bu yaklaşım normatif iktisatla pozitif iktisat arasında köprü görevi görecektir böylelikle iktisadi düzeni algılamak, yorumlamak daha anlamlı bir hal alacaktır.

Kaynaklar

- Akalın, H. Ş. (Ed.) (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akyol, A. & Uyanık, M. (2019). “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak” Projesinin Hareket Noktası Olarak Fârâbî ve İhsau'l-Ulum Adlı Eseri. Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*. (Çev. M. Uyanık & A. Akyol). Ankara: Elis Yayınları, 13-74.
- Aydın, M. S. & Şener, A. & Ayas, M. R. (2017). Önsöz. *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcûdât*. (Çev. M. S. Aydın & A. Şener & M. R. Ayas). İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 7-12.
- Aydın, Y. (2018). *Fârâbî*. İstanbul: İsam Yayınları.

- Bayraklı, B. (1983). *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*. İstanbul: Doğu Yayınları.
- Cevzici, A. (2001). *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Çilingir, L. (2009). *Fârâbî ve İbn Haldun'da Siyaset*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Danışman, N. (1956). Önsöz. İçinde N. Danışman (Çev.), *El-medînetü'l fâzıla* (s. 1-7). Maarif Basımevi.
- El-Behiy, M. (1992). *İslam Düşüncesinin İlahî Yönü*. (Çev. S. Hizmetli). Ankara: Fecr Yayınevi.
- Fârâbî (1990a). Ebû Nasr el-Fârâbî'nin Kesin Bilginin Şartları. (Çev. M. Türker-Küyel). *Fârâbî'nin "Şerâ'it ul -Yakîn"*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 55-62.
- Fârâbî (1990b). Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Bir Kimsenin Bilgi Edinmek Zorunda Bulunduğu Bütün Hususlara Dair Olan Bölümler. (Çev. M. Türker-Küyel). *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 42-49.
- Fârâbî (2002). Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi. (Çev. F. Toktaş). *Dîvan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 12, 247-273.
- Fârâbî (2003). Fârâbî'nin İki Yapıtı. (Çev. M. Dağ). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 17-87.
- Fârâbî (2015). *Harfler Kitabı*. (Çev. Ö. Türker). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Fârâbî (2017a). Eflâtun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması. (Çev. M. Kaya). *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 151-182.
- Fârâbî (2017b). *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ü'l-Mevcûdât*. (Çev. M. S. Aydın & A. Şener & M. R. Ayas). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Fârâbî (2017c). Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular. (Çev. M. Kaya). *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 109-116.
- Fârâbî (2017d). Felsefenin Temel Meseleleri. (Çev. M. Kaya). *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 117-126.
- Fârâbî (2017e). *Kitabu'l-Burbân*. (Çev. Ö. Türker & Ö. M. Alper). İstanbul: Klasik Yayınları.

- Fârâbî (2017f). Mutluluk Yoluna Yönelme. (Çev. H. Özcan). *Fârâbî'nin İki Eseri: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî) ve Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'alâ Sebîlî's-Sa'âde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 129-170.
- Fârâbî (2017g). Siyaset Felsefesine Dair Görüşler. (Çev. H. Özcan). *Fârâbî'nin İki Eseri: Siyaset Felsefesine Dair Görüşler (Fusûlü'l-Medenî) ve Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh 'alâ Sebîlî's-Sa'âde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11-128.
- Fârâbî (2018a). *İdeal Devlet*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fârâbî (2018b). *Mutluluğun Kazanılması*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fârâbî (2019a). *İlimlerin Sayımı*. (Çev. M. Uyanık & A. Akyol). Ankara: Elis Yayınları.
- Fârâbî (2019b). Kategoriler. (Çev. A. Tekin). *Kategoriler ve Retorik (Kitâbu'l-Makûlat ve Kitâbu'l-Hatabe)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 15-62.
- Fârâbî (2019c). Retorik. (Çev. A. Tekin). *Kategoriler ve Retorik (Kitâbu'l-Makûlat ve Kitâbu'l-Hatabe)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 63-104.
- Günaltay, M. Ş. (2001). *Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi: Giriş Yolları ve Şekilleri*. (Sad. İ. Bayın). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- İzmirli, İ. H. (1934). Uzluk Oğlu Fârâbî. K. Burslan, *Büyük Türk Feylesofu Uzluk Oğlu Fârâbî'nin Eserlerinden Seçme Parçalar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1-24.
- İzmirli, İ. H. (1995). *İslâm'da Felsefe Akımları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kaya, M. (1995). Fârâbî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 12. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 145, 162.
- Medkûr, İ. (2017). Fârâbî-I. (çev. O. Bilen). *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri* (Ed. M. M. Şerif). İstanbul: İnsan Yayınları, 61-90.
- Olguner, F. (2013). *Fârâbî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Reisman, D. C. (2018). Fârâbî ve Felsefe Müfredatı. (Çev. M. C. Kaya). *İslam Felsefesine Giriş*. (Eds. P. Adamson & R. C. Taylor). İstanbul: Küre Yayınları, 59-80.
- Şirvani, H. H. (1950). Fârâbî'nin Siyasi Nazariyeleri. (Çev. H. G. Yurdaydın). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarib-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (4), 441-458.

- Ülken, H. Z. (1950). Fârâbî Meselesi. *Fârâbî Tetkikleri*. (Ed. H. Z. Ülken). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3-16.
- Ülken, H. Z. (1993). *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi: Kaynakları ve Etkileri*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Ülken, H. Z. & Burslan, K. (1974). *Fârâbî*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Yörük, A. K. (1950). Fârâbî'nin Cemiyet ve Hukuk Felsefesi. (Ed. H. Z. Ülken). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 81-107.

Öz: Çalışmanın amacı; ideal bir iktisadi düzen için gerekli felsefi altyapının hangi unsurlarla inşa edilebileceğini Fârâbî'nin felsefesi aracılığıyla tespit etmek, günümüz ekonomik koşullarında filozofun felsefi yaklaşımından elde edilebilecek faydaları değerlendirmek ve tartışmaktır. Araştırmada, felsefesini doğru bir şekilde anlamlandırmak ve özümsemek gayesiyle, öncelikle yaşadığı dönemin filozof üzerindeki etkilerine, akabinde bu etkilerin felsefi dünyasındaki muhtemel yansımalarına değinilmiştir. Filozofun taranan eserlerinde iktisat felsefesiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan hususlar; ayıklanmış, tasnif edilmiş, kümülatif olarak değerlendirilmiş ve uygun görülen başlıklar altında okuyucuya aktarılmıştır. Fârâbî'nin felsefesinden günümüze yönelik ideal bir iktisadi sistem için gerekli felsefi unsurların “tevhid akidesi ve kolektif bilinç”, “ideal insan” ve “ideal toplum” olarak kavramsallaştırılabileceği tespit edilmiştir. Bu kavramların tanım ve kapsamı verilerek iktisat felsefesinde ne anlama gelebileceği değerlendirilmiştir. Düşünürün bilhassa insana dair önemli tespitleri aracılığıyla iktisat alanındaki çalışmaların multidisipliner bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. İdeal devleti tasavvur etmekte olan filozofun ifade ettiği hususların ideal bir toplum veya ideal bir iktisadi sistem için gerekli felsefi unsurlardan farklı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, iktisat, felsefe, ideal iktisat, ideal insan, ideal toplum.

